

מכון מניטו

קריאה בתורה ובמדרש בעקבות יעקב גורדין

תמלול ותרגום לעברית של שיעורו של

הרב יהודא ליאון אשכנזי (מניטו)

מרכז רש"י, פריז, 1996

להקלטה המלאה (וידאו) בצרפתית, עם כתוביות מובנות בעברית:

<https://youtu.be/zIXReGsgNpA>

או חפשו את שם הכותרת של השיעור ביוטיוב.

תרגום: דוד כהן ואברהם כליפא

הגהה ומקורות: צוות מכון מניטו

תוכן

- 2..... פתיחה
- 3..... הסתר פנים וסוף עידן ההתגלות: אסתר מן התורה מנין?
- 5..... התנאים לחידוש תורה אמיתי
- 6..... תנאי התגלות התורה בעם ישראל מאז חטא העגל: כאשר איש אוהב את רעהו
- 7..... מפגש הרועים בין יעקב ורועי חרן: תיקון האחוה
- 16..... עקידת יצחק – שאלות על המדרש

פתיחה

מניטו: אבקש מכם שתי דקות להסדיר את הנשימה שלי. אני מתנצל על הקול החלש שלי. מדי פעם אצטרך להסדיר את הנשימה שלי, אני מקווה שזה יעבוד. בדרך כלל אני יודע מראש על מה אני הולך לדבר, אבל אני אף פעם לא יודע כיצד אומר אותם. אין לי נאום כתוב.

האופן שבו יתנהל הלימוד שלנו יהיה לפי ההכוונה שלכם, וזה כמובן יהיה תלוי ברמת ההקשבה שלכם. הנושא הוא: קריאה בתורה על פי השיטה שמסר לנו מורי יעקב גורדין. ולאור שיטה זו, שמשמשים בה כבר חמישים שנה מורי בית המדרש של פריז, ובמיוחד בוגרי בית-ספר אורסיי, ואשים את הדגש בעיקר על הבעייתיות בשיטה, שכמובן המוקד הוא התוכן שלה.* אתם תגלו בעצמכם תוך כדי קריאה מדוע בחרתי את הקטע הזה כמחווה ליעקב גורדין, שהיה תלמיד חכם גדול, ולאשתו רחל גורדין שהייתה מחנכת דגולה. מדובר באחד מסיפורי התנ"ך: המפגש בין יעקב לבין רחל. אז לא צריך להתלהב, ולא הייתי אומר שזה ממש משקף, אבל זה מאוד מרגש מבחינתנו, שהכרנו את הזוג הנפלא הזה - יעקב ורחל גורדין, לקרוא מחדש את סיפור המפגש בין יעקב לרחל.

כהקדמה קצרה, הייתי רוצה לבאר שני מושגים של פרשנות המקרא על פי המדרש באמצעות שתי דוגמאות מהחומש. המושג הראשון הוא מושג ה'דרש'. לגבי מי שידע עברית מיותר להסביר שה'מדרש' הוא היישום של שיטה הנקראת 'דרש'. כלומר זה הניסיון להבין מה התורה רוצה לבטא עבורנו באופן אובייקטיבי, מעבר למשמעות המסוימת [של הפסוקים] שרלוונטית לדור שקיבל אותם בהתגלות, "לשעתה ולדורות". לכן הדרש - זו העובדה שבכל תקופה, בכל עידן, אנחנו הדור העכשווי של ההתגלות. ועלינו להיות קשובים. ישנם עוד מספר רבדים של קריאה דיברנו על כך ביום ראשון יש פשט, רמז, וסוד - פרד"ס, אתם כבר רגילים למושגים האלו, וכאן זה ברמת הדרש.

אני מתייחס כאן להערה שהייתה קרובה להיות אחד הרעיונות המרכזיים בהרצאתו של ארמנד אבקסיס,¹ שכל העבודה הזו - של הניסוח מחדש בלימוד המקורות שלנו, והיום - כבר עברו חמישים שנה, זו עבודה ענפה שמתבצעת כעת בצרפת - אני לא יודע... בסוגריים, אשתדל לא להישאר יותר מדי תחת השפעתה של ההרצאה הקודמת, אשתדל לשכוח אותה, כדי לא לדבר על שני הנושאים כאחד. אבל אני שואל את עצמי בכל זאת: האם יהדות צרפת, מבחינתה של צרפת - בארצות הברית זה פחות חשוב, ובבריטניה עוד פחות - האם יהדות צרפת אינה מסייעת לנצרות כאשר היא חושפת בפניה את המקורות שלנו? מקורות שלא היו בהישג ידם של הנוצרים. נחזור בהזדמנות אל הנושא הזה. מכיוון שהספרים האלה, שנכתבים בימים הללו, על בסיס השיטה הזו, הם הרבה יותר שימושיים עבור הנוצרים, ש"מנצרים" את תוכן אותם הספרים, מאשר ליהודים, שבמרבית המקרים אפילו לא קונים אותם. עשיתי עבודת שיווק קטנה כדי שתקראו את הספרים הללו.

* ראו הערה של מניטו בהמשך השיעור בקשר לשימוש שעושים הנוצרים בשיטה זו.

הסתר פנים וסוף עידן ההתגלות: אסתר מן התורה מנין?

המושג הראשון, הוא מושג ה"דרש". אז הנה דרש אחד שנמצא בגמרא על פסוק שנמצא במגילת אסתר. מאחר ואנחנו אחרי פורים, זה מתאים לתקופה. הנה מה שאומר המדרש בתלמוד, אני נותן לכם את המקור: חולין קלט עמוד ב', על ביטוי הנמצא בספר דברים פרק ל"א, פסוק י"ח. בפרשת וילך, בסוף נאומו האחרון של משה, לפני פרידתו מההיסטוריה של עם ישראל, הוא מזהיר שיבוא עידן שבו תיפסק ההתגלות.

וכאן, אני פותח סוגריים, וזה תואם את שיטת המדרש: המדרש משחזר לנו ממד של חדירה אל תוך המציאות החווייתית של דברי התנ"ך בהיסטוריה שלנו. לתנ"ך יש מסר, [והמסר] הוא הפשט. כדי להבין את הפשט צריך גם להכיר את הממדים האחרים של קריאת הפסוקים, אבל זו בעיה אחרת. אבל מבחינתנו - קוראי התנ"ך, מאזיני התנ"ך - הרי בכל שבת אנחנו קוראים בתורה, מה התנ"ך אומר לנו בכל דור ודור?²

אז ישנם סוגים שונים של מדרשים והמדרש שאני הולך לצטט, מבליט את הממד ההיסטורי של הפסוק. משה מתבקש בנאומו לעם ישראל [לומר] שכאשר יגיע העם לרמה של אטימות לדבר ה' - אני משתדל לא להשתמש במונחים נוצריים אבל אם זה קורה, תסלחו לי, כי אני מדבר צרפתית בסופו של דבר - רציתי לומר [רמה] מכריעה הקריטית* [צחוק].

אז: וְאֶנְכִי הִסְתֵּר אֶסְתִּיר פְּנֵי בָיִם הָהוּא. תזכרו את זה בעברית: "הַסְתֵּר אֶסְתִּיר": "הסתר" - מתחיל באות ה"א, "אסתר" - מתחיל באות אל"ף. אז הגמרא שואלת שאלה, שאלה שנראית לכאורה תמוהה. כך נפתחים בדרך כלל המדרשים. איני זוכר כיצד לוינס היה מכנה את השאלות מהסוג הזה, היה לו כינוי משלו, שפירושו היה: "זה פשוט שיגעון". הנה השאלה שהגמרא שואלת במסכת חולין: "אסתר מן התורה מנין"? היכן מצאנו רמז בתורה לאסתר המלכה? תמיד התפלאתי: האם חכמי התלמוד מספרים בדיחות של פורים? או שמא... במה מדובר?

אז אנסה בקצרה, לשחזר את הרצינות שטמונה בשאלה והתשובה. והתשובה של הגמרא היא דרש שיעניק היבט היסטורי לפסוק. צריך לדעת שההתגלות התנ"כית נפסקה בזמן המאורעות האלו, של אסתר, אחשוורוש, מרדכי, המן. עד אז - זו תקופת נביאי ישראל. ואנחנו היינו בעולם - "אנחנו", הכוונה לאבותינו העברים - היינו בעולם שבו ההתגלות הייתה חוויה קיומית מיידית. אף דמות מהתנ"ך איננה מתווכחת עם דברי הנביא, היא אינה מתווכחת באמיתיות של ההתגלות הנבואית. היו בעד, והיו נגד, אבל אין בתנ"ך תאולוגיה שמטרתה להוכיח את מציאות ה', והבעיות הללו לא מעסיקות את היהדות, בתור היורשת של העבריות. והנה - הכל נפסק. ומדוע אנשי העולם המודרני שכחו שהייתה התגלות? משום שהם שכחו שהיא הפסיקה! חשיבותו הגדולה של חג הפורים זה תום ה"עבריות" ותחילת ה"יהדות". כאשר ה"יהדות" היא ההיסטוריה של ישראל בעולם שבו אין עוד התגלות. וזאת הסיבה שדווקא בתקופה זו, לפני כאלפיים ושש מאות שנה בראשית ימי בית-שני, מתפצלים שני זרמים: אסכולת חכמי הקבלה, שממשיכים לקרוא את העברית על פי המשמעות של הנביאים, והזרם של "המאמינים" של התנ"ך שנקשרים אליו באמצעות השתייכות אמונית. אבל בסופו של דבר - ותסלחו לי אם אני מתקדם מהר - הם ["אסכולת המאמינים"] לא מבינים מה שהם קוראים. באופן פשוט, יש - ואומר זאת באמצעות מונחים פיתגוראים - חזרה אֶקוֹסְמִטִית³: חוזרים על מה שהם שמעו. לא מבינים, אבל מאמינים בזה. מכיוון שידועים שקיימות סיבות היסטוריות המבססות את אמיתותה. לעומתם, באסכולת חכמי הקבלה, מבינים על מה

* משחק מילים בצרפתית, השרש מגיע מהמילה 'צלבי'.

מדובר. אצל הפיתגוראים זה נקרא: "אסכולת המתמטיקאים" אם זכרוננו אינו מטעה אותי. ואנחנו עדיין חיים את הפיצול הזה. הפיצול הזה, שלא היה ממש קרע, אלא כיוונים שונים שמביאים לפילוג תמידי. דרך אגב, אנחנו נמצאים בעידן של משבר שבו היהדות עלולה להתנפץ לשני שברים: אלו שממשיכים לשנן בלי להבין, ואלו שמבינים... טוב, בקיצור... ואנחנו לא יודעים באיזה צד נמצאים היהודים... [צחוק]

נחזור לנושא שלנו: זו הייתה תקופת סוף ההתגלות. ולכן שאלת חז"ל היא אינה בדיחת פורים כלל וכלל: "היכן רמוזה תקופתה של אסתר המלכה בתורה" במיוחד כשהם יודעים ש"אסתר" היא מילה פרסית, לעומת הביטוי "הסתר אסתר", שהוא בעברית⁴. למשל, זה כמו הפרשנים שמסבירים, וזו אסכולה מפוארת של פרשנים, שאומרים שבתאריך א' בתשרי העולם נברא, משום שהם קוראים את המילה "בראשית" עם שינוי סדר האותיות: "א בתשרי"⁵. אבל הם יודעים היטב ש'תשרי' היא מילה בארמית-כשדית-פיניקית לעומת המילה 'בראשית' שהיא מילה בעברית. ולא מדובר כאן בילדים. זה מזכיר לי מורים ליהדות שאמרו לי פעם על פסוק מסוים: "רש"י לא ידע דקדוק". זה גם מזכיר לי את אחד המורים לפילוסופיה שהיו לי, שהיה אומר: "סוקרטס אמר ש...". "קאנט אמר ש..." "ואני אומר ש..." - זה לא רציני.

בכל מקרה, כדי לחזור לקטע שלנו, הנה מה שקורה: לפי מה שכותבת התורה, מאז מעשה בראשית, ביום שבת - ה' מסתתר, כדי שההיסטוריה של האדם תוכל להתחיל. זה ה"הסתר פנים" הראשון. העובדה שפני ה' נסתרות. אבל ישנן עיתים של "הסתרה בתוך הסתרה": העובדה שה' מסתתר - עצם העובדה הזו - היא נסתרת בעצמה. וזה הזמן של סוף ההתגלות, מכיוון שמאדם הראשון עד אסתר המלכה ה' המסתתר היה מתגלה. שותפי הסוד בתקופה הזו - היו הנביאים, אבל זו הייתה תכונה עברית השייכת לכל העם. יחד עם זאת, קיימות מספר דרגות של תפיסה של גילוי הנסתר. שיש... שיש משהו. והאימהות והסבתות שלנו היו מדברות על אנשים גדולים, הצדיקים שהן הכירו, והיו אומרות: "שהשכינה שורה על פניהם". מאוד קשה לתרגם את המילה "שכינה", אבל אתם מבינים מה זה אומר. ישנם אנשים שבנוכחותם אנחנו יודעים שהנסתר מתגלה. אך העובדה שהתופעה הזו [ההתגלות] נפסקה, זה סוף עידן הנבואה העברית. כלומר לא רק "אסתר", אלא - "הסתר אסתר". וזה השלב שבו מתחיל עידן היהדות, בתקופת אסתר המלכה, החותמת את העידן התנ"כי. וזאת הסיבה ששם ה' לא מופיע בצורה מפורשת במגילת אסתר.

כאילו... זה ישעשע אתכם, אבל זה מה שיעקב גורדין אמר לנו: נדמה כאילו מגילת אסתר נכתבה על ידי 'השומר הצעיר', כלומר איפה ששם ה' מוסתר. אתם יודעים, הם מאד מסבירי פנים. המוטו שלהם זה 'אסתאירי'. בכל אופן כדי לחזור ל... הם היו מאוד... נחזור לנושא שלנו.

הנה דוגמה של דרש: כיצד שמים את האצבע על** (מבליטים) את הוראת הפסוק [את התופעה של] 'הסתרה בתוך הסתרה'. עניין היסטורי, מדהים אמנם, 'המוטציה' שבין העידן העברי לעידן היהודי. מאחר והיהדות מתחילה עם אסתר המלכה ובמיוחד עם מרדכי, אתם יודעים, האיש שלא היה משתחוה לפני המן, כי היה... [בדיחה בצרפתית] זה עדיין פורים... זו הפעם הראשונה שמוזכרת המילה "יהודי" במובן של "בן לדת היהודית" ולא כ"בן לממלכת יהודה"⁶.

* מעין משחק מילים בצרפתית, דומה למילה "הצעיר", כלומר "השומר" - ה' - "הצעיר" - מסתתר.

** למילה appuyez שאמר מניטו בצרפתית יש שתי הוראות: א. ללחוץ, לשים את הדגש על. ב. להיות נתמך על ידי. על פי המשמעות השנייה יש לתרגם: "כיצד למצא אסמכתא בפסוק ללימוד של 'הסתרה בתוך הסתרה'. לרוב, כשמניטו השתמש במילה זו נראה, מההקשר, שהתכוון לשתי המשמעויות.

ויש פירוש של רבי נחמן מברסלב, שהוא עמוק בצורה יוצאת מן הכלל, בעניין הזה.⁷ ישנם שני סוגי אתאיזם: האתאיזם של אדם המבחין בהסתר-פנים בעובדה שה' נסתר. זה אתאיזם "זועם" מכיוון שהוא אתאיזם שמבחין בחיסרון. אלה יהודים הפעילים למען האתאיזם. אתם מכירים את הבדיחה שהיהודים רגילים לספר: קיים הבדל גדול בין האתאיזם של היהודי לבין האתאיזם של הגויים: גוי אתאיסט הוא אדם שאינו מאמין שיש אלוהים יהודי אתאיסט, הוא אדם שמאמין שאלוהים אינו קיים. ואין שום קשר בין שני הדברים. הם אובססיביים כלפי האלוהים משום שהם מבחינים בהסתר פנים. אבל אם אפילו העובדה הזו שה' נסתר, נסתרת מהם, אז - כמו שאומרים בצפון אפריקה: "חלט". כלומר: אין עוד תקווה, אין עוד תקווה. זה מה שהפסיכיאטרים מלמדים אותנו: אפשר לרפא חולה מהסוג הזה רק אם הוא יודע שהוא חולה. אם הוא אפילו לא יודע שהוא חולה, אין תקווה. אני מקווה שזה ברור. כל זה נמצא בכתבי חז"ל. אלו רק ציטוטים. הנה דוגמה בנושא הדרש.

באותו עניין הייתי רוצה להביא דוגמה של החידוש. סליחה, יש שאלה?

קהל: לא סיימת עם דברי רבי נחמן שני ה...?

מניטו: אמרתי - יש הסתר פנים, ויש הסתרה בתוך ההסתרה. העובדה שהקב"ה נסתר העובדה הזו - נסתרת בעצמה, כבר לא חשים את זה. החסידים חיים את זה. זה כל כך מובן להם שהקב"ה נסתר, [עד] שמבחינתם - הוא גלוי. המצב שאין תקווה שמשוהו יתגלה נוצר כאשר לא יודעים שהוא נסתר.

התנאים לחידוש תורה אמיתי

ויש חידוש באותו נושא. "חידוש" - הכוונה: התחדשות המשמעות. וחידוש המשמעות - הוא אמיתי, (נאמן למקור)* כל עוד הוא תואם את המסורת כולה. אם קיימת אפילו מסורת אחת, שהחידוש אינו מתאים לה החידוש הוא "בערך", ולכן מוטעה. אתם יודעים שכל דבר שהוא "בערך" יש לו צד חיובי: הוא קרוב. ויש לו צד שלילי: הוא קרוב בלבד. כל דבר שהוא "בערך" יש לו תכונה של קרבה [לאמת], אבל יש לו תכונה שלילית של חוסר-דיוק. וזה האסון הגרוע מכל. כאשר דבר הוא דומה, ונשאר בתחום הדמיון, זה גרוע יותר מהאפשרות שהיה דבר אחר לחלוטין. אני מקווה שזה ברור. אני יכול להביא לכם ציטוט במסכת כתובות בדף ק"י, עמוד ב, אל תתפלאו למדתי את הקטע הזה בפעם האחרונה רק לפני חמש שנים... זה היה שלשום באמת... [צחוק] אז הגמרא בכתובות אומרת כך: "אינו דומה הלומד בינו לבין עצמו מהלומד מרבו." דרך אגב אנו בלב העניין. אינו דומה מי שלומד לבד למי שלומד מרבו. והשאלה ששואלים בישיבה היא: מה הוא רוצה לומר? הוא רוצה לומר שזה רק דומה? אז למה הוא אומר שזה לא דומה? הבנתם? כתוב: "אינו דומה". והנה, הגמרא מסבירה שזה אכן דומה, ולא יותר מזה. אלא הפירוש הוא שהוא אפילו לא דומה. זוהי סכנת הקירבה.

* פירוש המילה Authentique בצרפתית הוא אמיתי, נאמן למקור.

תנאי התגלות התורה בעם ישראל מאז חטא העגל: כאשר איש אהב

את רעהו

והנה הבעייתיות: כאשר היה חטא העגל הקב"ה החליט שלא להתגלות יותר באופן ציבורי לבני ישראל, אלא לייחד את התגלות שלו, ההתגלות של דיבורו, למשה באוהל מועד. "המשכן", איך אומרים את זה בצרפתית? "Le Tabernacle", אוהל מועד. אז הנה מה שאומר הפסוק. "ודיבר" אני נותן את המקור זה בפרק ל"ג בספר שמות פסוק י"א: **וְדַבֵּר ה' אֶל-מֹשֶׁה פְּנִים אֶל-פְּנִים כַּאֲשֶׁר יְדַבֵּר אִישׁ אֶל-רֵעֵהוּ** - לדוברי עברית ההבנה קלה יותר, אך אנסה להסביר זאת בצרפתית. הנה מה שאומר הפסוק: מהרגע שההתגלות מיוחדת למשה לבדו: "ודיבר ה'" - מי שאומרים עליו שהוא האל - "אל משה פנים אל פנים, כאשר ידבר איש אל רעהו" - כפי שמדבר אדם אל חברו.

וקיימים הרבה חידושים על הפסוק הזה. אתן דוגמה: בהתגלות אל העברי, בהתגלות אלוהי העברים אל עמו, אין [בזה] שום דבר שדומה ל'אורקל'. להפך, אצל הנביאים הפגאניים, ככל שנכנסים לטראנס, וככל שהנפש מתפעלת יש יותר השראה, ויותר נופלים על הארץ. זה שוב מזכיר לי חידוש של לוינס - נגיד לו "ברוך הבא" הערב - על ההבדל בין בלעם למשה: יש פסוק שאומר על בלעם: **נִפְלַ וְגִלְוֵי עֵינָיִם** (במדבר כד ד) - הוא היה נופל על הארץ, פוקח את עיניו, ומתנבא. ורש"י מסביר שהוא היה נופל על הארץ, על הבטן, כדי להסתיר את העובדה שהוא לא היה מהול.⁸ זאת אומרת שהוא יכול לראות, אבל הוא לא יכול להראות. אתם רואים - האורקל, כן. למדתי בזמנו ב'סורבון', אצל פילוסוף גדול מאוד שהיה מכונה "פילוסוף הערכים" - לא-סיין. הוא היה אומר: אל תבקשו ממני לחיות על פי מה שאני אומר לכם. אני תמרור תנועה בלבד, ותמרור תנועה אינו נע אל הכיוון שאליו הוא מכוון. [צחוק]. הוא אפילו אמר זאת באופן אצילי. זה בלעם: הוא יכול לראות, אבל לא יכול להראות. הוא לא יכול לעמוד במשפט. והיה ללוינס ניתוח עמוק על זה. אך הוא לא העז לומר שאולי זה ההבדל בין הנביא לבין הפילוסוף, לא-סיין במקרה שלנו.

כדי לחזור לנושא שלנו אנסח לכם אחד מן החידושים הללו. יש בהלכה מצוות משלוח מנות. בעובדה שאנו נותנים מתנות אחד לשני בפורים, כדי לבנות מחדש את האחוה בקהילה, יש שתי מצוות: מתנה לאביונים ומשלוח מנות. אלו שתי מצוות חשובות מאוד. היהדות מתחילה מתוך שמירה על תמצית המאורעות המייסדים של ההיסטוריה של העברים: העובדה שהקב"ה מתגלה רק אם העם אליו הוא מתגלה מאוחד.

אז יש לנו בפורים מצווה של שליחת ארוחה מלאה בין חברים. אתם יודעים, לא מדובר בעוגיות קטנות ממאפיית 'קוסקאס' [מאפיה כשרה בפריז], מדובר בארוחות מלאות אמיתיות. וכמו כן לתת הרבה צדקה לעניים. ההלכה קובעת שניתן להחשיב חידוש כמשלוח מנות. אז אני אומר את זה לתלמידי החכמים שביניכם: אם אין לכם זמן לקנות בקבוק יין ושוק של עוף, אתם יכולים לחדש חידוש ולשלוח אותו לחבר.

ואתם תבינו למה כשקוראים את הפסוק: **וְדַבֵּר יְקִי אֶל-מֹשֶׁה פְּנִים אֶל-פְּנִים כַּאֲשֶׁר יְדַבֵּר אִישׁ אֶל-רֵעֵהוּ** - [על אף ש] הפירוש של "כַּאֲשֶׁר" הוא: "כמו", אבל אנחנו נקרא אותו בעברית במשמעות של: "בזמן". מתי דיבר ה' אל משה? כאשר איש מדבר אל רעהו. יש כאן משמעות מעמיקה של הפסוק עבור התקופה של היהודים: ההתגלות תלויה באתיקה, כפי שלוינס היה אומר, ולא שינינו כלום מן הפסוק. זה נקרא "חידוש". אני חוזר על התרגום: "ודיבר ה' אל משה פנים אל פנים" - כמו שאיש מדבר אל רעהו, חברים אומרים את האמת אחד לשני. ומתי ה' מדבר אל משה, למרות שההתגלות

הפסיקה? בזמן שאיש מדבר אל רעהו. אם מתרחש נס כזה - שאדם מדבר אל חברו, אז - ה' ידבר אל משה. הנה - זה חידוש. אתם מבינים מה זה "חידוש"? נחזור לטקסט שלנו.

מפגש הרועים בין יעקב ורועי חרן: תיקון האחוה¹⁰

בקטע הזה מופיע המפגש בין יעקב לרועי חרן, רועים שיתוארו על ידי הכתוב בצורה מדוייקת בתור הרועים של האוניברסליות. הנה - הרועה העברי שפוגש את רועי האוניברסליות¹¹. אני מיד מציין בפניכם את אחד הנושאים, למרות שאיני יודע אם אספיק לדבר על נושאים נוספים, אבל הוא הנושא העיקרי שהייתי רוצה לדבר עליו.

אז נתחיל לקרוא את הטקסט. אני קורא ישירות בעברית, אתם תקראו בתרגום בצרפתית, כדי שתשמעו את מכלול הבעיות, שעליהן לא נספיק לדבר. כל תרגום, והתרגום שלפנינו הוא של הרבנות הראשית [של צרפת] כל תרגום משאיר אותנו רחוקים מפני השטח [של פשט הכתוב]. זה אפילו לא פני השטח, מכיוון שהשפה העברית הרבה יותר מדוייקת מכל זה, ולימוד פסוקי התורה על פי המדרש דורש קריאה בעברית של התורה. אגב זה גם דורש ידיעה של השפה הארמית, אבל בעיקר של העברית. אני רוצה לספר, זו לא אנקדוטה, אלא זו בדיחה, אני לא יודע כיצד בדיוק להגדיר זאת. בתרגום של הרבנות הראשית מופיעה לפעמים הערה בתחתית הדף: "פסוק סתום". מה שמנחם אותנו, זה שבתנ"ך הנוצרי אין אף פעם פסוק סתום... [צחוק]. מה שמדאיג - שבתרגום של הרבנות יש "פסוק סתום". אני לא יודע אם אתם מבינים לאן זה מוביל, לאיזו תעלומה, לאיזו בעיה: אם מבחינת הרב - יש פסוק סתום, עדיף שיחליף מקצוע! שילך למכור בוטנים! בכשרות הכי מהודרת שיש! וזה פשוט - משום שלגבי הפסוקים הללו לא טרחו ללכת ולבדוק בתלמוד מה משמעות הפסוק, מאחר וחושבים שזה לא רציני ללכת ולבדוק בתלמוד מה פירושו של פסוק מהתנ"ך. אז כותבים: "פסוק סתום". אני לא בטוח אם אתם תופסים במה מדובר.

אז נחזור לתנ"ך: (בראשית כ"ט, א) וַיִּשָׂא יַעֲקֹב רִגְלָיו וַיֵּלֶךְ אֶרְצָה בְּנֵי קְדָם - בני המזרח. בעברית "קדם" פירושו גם "קדום" - מה שהיה מקודם, פעם. הוא [יעקב] פוֹנֶה באמצעות עזיבת ארץ כנען, בעקבות זעמו של עשו - אני לא חוזר על כל הסיפור - הוא בורח אל לבן כדי למצוא מקלט אצל המשפחה של אמו, בהתאם להוראתה. והנה, כך מתחיל הסיפור: הנה - יעקב הלך, קליל כאוויר¹², "וישא רגליו" - כאילו הם כנפיים כתב אחד המפרשים¹³, מכיוון שניתנה הבטחה שתהיה הגנה בגלות על ידי ההשגחה.¹⁴ הדברים שאמרתי הרגע בעייתיים: היה צריך לקבל הבטחה של שמירה בגלות! אדמונד פלג כתב שיר על המדרש שאני עומד לצטט לכם: יצחק פונה לקב"ה ומבקש "הראה לי את עתיד צאצאיי". מדוע דווקא יצחק? מכיוון שזה האב שנעקד, והקב"ה מראה לו [את העתיד] עד השואה, ועד בכלל. אבל מה שיקרה בהמשך - טרם גילה לו¹⁵. אז יצחק נחרד ממה שראה. זה הסיפור של צאצאיי?! אז הקב"ה אומר לו: "אתה רוצה שאחליף עם?" יצחק עונה: "לא, אל תחליף עם", ויצחק עלה על המזבח¹⁶. וזה אומר שהגלות כל כך מסוכנת, שצריך הבטחה מיוחדת של הגנה. ולפעמים היא אפילו לא עוזרת!¹⁷

זה עניין שדורש לימוד יש מדרש שמסביר (שמות רבה נא ז): שהקב"ה אמר ליצחק: "תבחר: גלות או גיהנום" יצחק שקל, כאילו יש הבדל... ואז אמר: "גלות". מה הפירוש של "גיהנום"? ובוזה אני מתקשר עם ההרצאה שהייתה כאן לפני כן: אם לא מטפלים

בעובדי אלילים, נצטרך ללכת לגיהנום כדי לטפל בהם. אז הגלות עדיפה. אבל חוץ מזה, אין הבדל ביניהם...

אני חוזר לנושא. וַיֵּרָא וְהִנֵּה בָּאָרְ בְּשָׂדֶה. כעת נראה סצנה פסטורלית עם עומק פואטי נפלא, לפחות בעברית. וְהִנֵּה שָׁם שְׁלֹשָׁה עֶדְרֵי צֹאן רֹבְצִים עָלֶיהָ רֹבְצִים מסביב לאבן, סליחה, על הבאר. וְהָאֶבֶן גְּדֹלָה עַל פִּי הַבָּאָר - מיד אנחנו מעלים על דעתנו - וזו רמה ראשונית של קריאה, הפשט - מיד מעלים על דעתנו לא כאלגוריה, אלא כנתינת משמעות סמלית, שמדובר בבאר האמת¹⁸. והנה - באר האמת חסומה. יש אבן על פי הבאר, והצאן אינו יכול לרוות את צמאונו. באיזה תנאי הם יוכלו ללגום מים? נלמד את זה כעת.

וַנֶּאֱסָפוּ שְׁמָה כָּל הָעֶדְרִים - כאן יש מפנה: כל העדרים מתאספים שם ושלושת העדרים מייצגים ממד אוניברסלי. זה נושא בפני עצמו במדרש: יש צורך בשלושה מקצבים כדי שהמלודיה תתחיל. זה נושא עשיר מאוד: צריך לדפוק שלוש פעמים כדי שהדלת תיפתח. וישנו סוג של קצב טבעי: אחת, שתיים, שלוש - ואז מתחילים. זה מתקשר לשאלה המאוד-מסתורית: מדוע יש לנו שלושה אבות? ההיסטוריה של עם ישראל מתחילה ב"כרך" הרביעי אם אפשר לומר. אברהם, יצחק ויעקב - זה חולף מהר מאוד. והרביעי - שצריך להיות המשיח. ובכן - ממתנינים לכרכים אחרים. אתם רואים כל מה שקורה - כשיש שלושה שמייצגים את האוניברסליות. זה פסוק ג' דרך אגב, אבל זה במקרה.

וַנֶּאֱסָפוּ שְׁמָה כָּל הָעֶדְרִים וְגִלְלוּ אֶת הָאֶבֶן - צריך שכל העדרים, ואנחנו כבר מדמיינים את כל הרועים מאחרי עדרם, [צריך שכל העדרים] יהיו נוכחים כדי שיהיה לנו את הכוח להסיר את האבן מן הבאר¹⁹. זו האוטופיה של האוניברסליות: האמת לא תתגלה אלא בנוכחות אוניברסלית. נזכור את הנתון הראשון הזה.

וְהִשְׁקוּ אֶת-הַצֹּאן וְהִשְׁיבוּ אֶת-הָאֶבֶן עַל-פִּי הַבָּאָר לְמִקְמָה וַיֹּאמְרוּ לָהֶם יַעֲקֹב, אַחֵי מֵאֵין אֲתָם - זה מתחיל להיות מאוד יפה הסצנה הפסטורלית הזו: יעקב, שהוא רועה צאן, פוגש רועי צאן, וקורא להם: "אחיי מאין אתם?" - "ויאמרו: מִחֶרֶן". הם לא אומרים שהם מהמזרח או מקדם, ובמסורת האנושית האוניברסלית רועי הצאן המקוריים תמיד היו מהמזרח או מקדם, אבל הם עונים שהם מחרן.

וחרן זו העיר שמשפחת אברהם עצרה שם כתחנת ביניים בין אור-כשדים לארץ כנען, ואברהם לבדו השלים את היציאה מגלות אור-כשדים. אבל הם נשאו "במדבר" במרכאות, של חרן. בכל יציאה מהגלות יש חלק מהעם שנשאר בתחנת-ביניים של המסע. ואברהם בלבד משלים את היציאה מן הגלות.

אז הם אומרים: "אנחנו מחרן" וחרן זה המקום בו מתגוררת שאר משפחת אברהם, היכן שיעקב יוכל למצוא אישה. כי היה אסור - לפני שזוהו ישראל תצא אל הפועל, כלומר לפני שיעקב ייקרא 'ישראלי' - לשאת אישה מארץ כנען. זה היה מביא לידי ערבוב של השושלות. ולכן, כל עוד "ישראלי" לא קיים, יש לבני האבות איסור לשאת אישה זרה. מהרגע שישראל שם - זה אפשרי. משה לדוגמה: משה יכל לשאת - כך מפרש האברבנאל²⁰ - רק את ציפורה שלא הייתה שייכת לעם ישראל. כי משה שקול כנגד כל ישראל, ולכן הוא לא היה יכול למצוא בתוך עם ישראל אישה עבורו. הוא היה צריך לשאת את בתו של נביא האומות של אותה התקופה, שהיה יתרו, אבל זה קרה לאחר שעם ישראל הפך לעם ישראל. כל עוד אין כתובת לאן לפנות, אסור לערבב. אתם רואים עד כמה התרשמתי מההרצאה הקודמת. אבל כאשר יש כתובת, אז יש רק כתובת אחת. צריך, דרך אגב, לעשות את כל זה עם מיומנות רבה... [משחק מילים בצרפתית].

אז הם אומרים: "מחרן אנחנו" ההמשך מאוד יפה: וַיֹּאמְרוּ לָהֶם, הֲיִדְעֶתֶם אֶת-לִבְנֵי בֶן-נְחוֹר; וַיֹּאמְרוּ, יָדַעְנוּ - נחור היה אחיו של אברהם לבן הוא בנו [של נחור]. כלומר - הוא שואל: "האם עדיין קיימים פה קרובים?" במילים אחרות: יעקב הוגלה מארצו, מגיע לחרן, וכאן אשתמש בלשון מודרנית: האם יש עדיין יהודים-של-גלות? האם אתם מכירים את לבן בן נחור, אלה שנשארו בתור 'נשיאי הכבוד' של הפדרציה הציונית של מרסיי? נחזור לנושא: וַיֹּאמְרוּ יָדַעְנוּ; וַיֹּאמְרוּ לָהֶם הַשְּׁלוֹם לוֹ. - זה מתחיל להיות עמוק. האם יש שלום אצלו? האם יש לו שלום? זה מזכיר לי דברים שאמר הרב צבי יהודה קוק: האופן שבו הסבירו פנים אחד לשני אצל משפחת אברהם נעשה על ידי אמירת "שלום". ואם יש שלום - לומר סאלאם. אז כל עוד אין שלום, אומרים "שלום". זה מזכיר לי שבזמן המשא-ומתן עם [הנרי] קיסינג'ור, דיברו על "הסדר ביניים". איך אומרים "הסדר" בצרפתית? הסכם זמני. אז כשהיינו רואים אחד את השני בבוקר היינו אומרים "הסדר ביניים טוב"... כי אי אפשר לומר עדיין "שלום". זה היה מצחיק את כל היהודים ששמם היה "בן-נעים". [צחוק]. בואו נחזור לנושא.

זה מתחיל להיות חשוב, משום שאי אפשר לשכוח שיעקב הוא תוצר של סיפור שתרים בו אחר השלום, אבל אין שלום. קין והבל - שני אחים, תאומים - אחד הורג את השני. והמילה "אח" נעלמת מהסיפור המקראי עד שמגיעים לאברהם. לא אאריך על מנת להדגיש את הדבר הבא, זו נקודה-למחשבה של המדרש: המושג "אח" נעלם, ישות ה"אח", ישות ה"אחוה" נעלמה כאשר קין הרג את הבל. והמילה "אח" חוזרת למקרא רק כאשר אברהם עולה על במת ההיסטוריה. לא רק המילה "אח" אלא גם המילה "אחות". "אחותי", "אחי" - זה מה ששומעים במנזרים. אבל זה מתחיל עם סיפורי ההיסטוריה של אברהם שנכנס בעולם, ואז יש אחים ויש אחיות. וצריך להצליח את זה. אז בדור הראשון יצחק וישמעאל - זה לא עובד. "קין" לא הרג את "הבל", כי בין יצחק לישמעאל - הוא לא יכול. אבל הם נפרדים, הפרדת כוחות. ואז הדור השני: יעקב ועשו - יש כישלון. והנה יעקב, שהוא תוצר של חוויית הכישלון, במה הוא פותח את דבריו: "אחי, שלום". [השפה ה]עברית - לא ניתן לרסן אותה מהאוטופיה העברית. אנחנו נדבר על אוטופיה אוניברסלית, אבל זו האוטופיה העברית. הוא נפצע קשה מכישלון מוחלט, ומה הוא אומר? "אחי, שלום" זה מוזר, זו גדלות יוצאת מן הכלל, שנראה בהמשך.

[וַיֹּאמְרוּ לֹא נוֹכַל] עַד אֲשֶׁר יֵאָסְפוּ כָּל-הָעֵדְרִים - יש כאן שני סוגי רועים. הרועים, והם באמת רועים, אבל הם אינם יכולים למלא את תפקידם כרועים, אלא אם כן האוניברסליות נוכחת, רק אם כולם נמצאים. ויעקב אומר להם: "מה קרה לכם?! אצלנו העברים, כל אחד הוא רועה". והנה, הרועים אומרים: "רק כאשר כל העדרים יהיו כאן - ויגללו את האבן" - נרים את האבן מעל פי הבאר, וְהִשְׁקִינוּ הַצֹּאֵן.

פסוק ט': עוֹדְנוּ מִדְבַר עַמִּים - הם עדיין דיברו על האוניברסליות - וְרַחֵל בָּאָה עִם-הַצֹּאֵן אֲשֶׁר לְאֵבִיהָ כִּי רָעָה הָיָא - זה מדהים ההערה של הפסוק! כאשר הרועה באה לקראת הרועה, העברי, משהו הולך לקרות. ויהי - פסוק י' - כַּאֲשֶׁר רָאָה יַעֲקֹב אֶת-רַחֵל בַּת-לִבָּן אַחֵי אִמּוֹ רֹאִים אֶת-הַמִּשְׁפָּחָה וְאֶת-צֹאֵן לִבָּן אַחֵי אִמּוֹ וַיֵּנֶשׂ יַעֲקֹב וַיִּגַּל אֶת-הָאָבֶן מֵעַל פִּי הַבְּאֵר וַיִּשְׂקֵךְ אֶת-צֹאֵן לִבָּן אַחֵי אִמּוֹ - כלומר כאשר יעקב ראה את רחל יש בו, לבדו, כוח להרים את האבן, בניגוד לשאר הרועים, שזקוקים לאוניברסליות, האוטופיה של האוניברסליות, שאף פעם לא תתגשם. אנחנו יודעים זאת מתוך ההקשר של הסיפור: מאז תקופת המזרח הקדום, כדי לקוות להרים את האבן... זוהי התעלומה של המפגש בין יעקב לרחל. וחייבים לומר שלולא האהבה שבין יעקב ורחל האבן הייתה נשארת על

הבאר! רק כאשר הוא ראה את רחל - היה לו את הכוח שהיה שקול כנגד כל הרועים יחדיו. וכאן המדרש נכנס לתמונה.

כמה זמן נותר לי? אין לי יותר זמן.

קהל: עוד עשרים דקות.

מניטו: טוב, אני לא צריך הרבה זמן. אז המדרש יאמר לנו דבר הנראה לכאורה מוזר. אנחנו מוכנים לשמוע את המדרש הזה, בזכות הקריאה הראשונה. המדרש שואל: מה זה השם הזה - "חרן"? זו העיר שהיתה תחנת הביניים של אחי אברהם, של משפחת אברהם, שלא חזרה עד לירושלים, עד ארץ העברים.

צריך לומר, אני פותח סוגריים: ישנה אגדה של ההיסטוריונים, כל אחד לפי הכבוד השייך להם, "כבודם מונח במקומו" כפי שאומרים בעברית, [מניטו משתעל] זהו, ברגע שאני אומר לשון-הרע... אתם קולטים... רק בגלל שדיברתי על ההיסטוריונים...²¹

אז המדרש ידרוש "חרן: חרון אפו של עולם"²². מדוע חכמי המדרש רצו לתת לנו פירוש כזה? למה לא מספיק לומר שזו עיר שקראו לה כך? לשמות במקרא יש תמיד משמעות. מה המשמעות בעיני המדרש לעיר "חרן - חרון אפו של עולם"?

בואו נחזור אל הפסוק: וַיֹּאמֶר לָהֶם יַעֲקֹב אָחִי מֵאֵין אֶתָּם. בעברית, המילה "מאין" פירושה "מהיכן", וגם "ריק". לכן זו לא שאלה, אלא אמירה. הוא [יעקב] אומר להם: "אחיי" - וזה משקף את התאולוגיה העברית, "אחי, אתם באים מזהאין". הבעיה שעלינו לפתור היא בעיית האחוה. ומדוע? משום שיש בורא שברא אותנו מן האין, ונתן לכל אחד הכל כדי "להיות". אבל יש דבר אחד שעלינו לבנות מחדש: האחוה בין הבריות.

דיברנו על זה, אני לא זוכר מתי, במהלך הסמינר הזה, על המשולש. כן, זה ארמנד אבקסיס, שדיבר על כך בעקבות שאלה שלך. על הפסוק: "וַאֲהַבְתָּ לְרַעְךָ כְּמוֹךָ" יש משולש: עליך לאהוב את רעך משום שיש לנו אותו בורא. תסתכלו היטב על משולש זה: בבסיס המשולש נמצאות כל הבריות, ריבוי הבריות. והבורא היחיד מעניק את הכל לכל אחד ואחד. אבל הוא בורא אותם כיריבים. בהגדרה - הבריות מתחרות, מכיוון שיש להם בורא שמעניק להם את כל ישותם. והדבר היחיד שהבורא דורש מהן - זה אהבת הזולת. האם זה ברור מספיק? עדיין לא? טוב, צדקתם לומר שצריך להעיר את היהודים... תשמעו אנחנו בתפיסה יהודית, לא בתפיסה נוצרית. הבריות בהגדרה יריבות. חשבתני שזו הייתה הנחה מובנת מאליה בתרבות המודרנית, שגילתה את הפולמולוגיה - המדע של האלימות והיריבות. אגב, ככל שאנשים יותר קרובים, הם יותר יריבים. וזאת הסיבה שהפסוק אומר: "ואהבת לרעך", ולא מי שרחוק ממך. כי אין שום מחוייבות כלפי הרחוק. דווקא עם הקרוב לא מסתדרים. המדרש אומר בנוגע ליעקב ועשו: אלו שיינקו מאותו שד אימהי²³ מקנאים אחד בשני, מכיוון שיש להם את אותה "השוקת", אם אפשר לומר כך. זה מה שמלמד אותנו המדרש הזה: עצם העובדה שנבראו זה אומר שאנחנו מקבלים את הישות ממי שנותן לנו ישות, בגלל העובדה הזו אנחנו הופכים ליריבים. כי הבורא נותן הכל לכל אחד, חוץ מדבר אחד שהוא דורש מן הנברא: "ואהבת לרעך כמוך". ובתמצית בן שלוש מילים המדרש גורם לנו לקרוא [את הפסוק] כך: אָחִי - אנחנו אחים, וזאת הבעיה שלנו, ועלינו לפתור את בעיית האחוה, מכיוון שבאנו מן ה-אין, מכיוון שאנחנו נבראים.²⁴

אני חוזר עכשיו על אותה התמיהה: איך יעקב - שיוצא מן חוויה שאין אח - יש לו אובססיה בעקבות הבעיה של ההתגלות המקראית: צריך להשיב את קשר האחוה. זה המסר שלו. רועה ישראל פוגש את הרועים של האוניברסליות. מה יש לו לומר? בעיית האחוה. ומה הם עונים לו: "לא" - תזכרו מה אמר המדרש - "אנחנו באים מחרון אפו

של עולם. "ומהי הבעיה של העולם? בְּרֵאשִׁית - קיים חרון אף גדול, וצריך לרצות את החרון אף. זה ציטוט מ"הנסיך הקטן": "צריך לאלף את מי שחרה אפו", כלומר - האל של החטא הקדמון.

ואתם רואים כאן את ההתגבשות של שני תפקידי הרועים, כמעט אמרתי של הדיר...* [צחוק]. רועי האוניברסליות נפגשו בסופו של דבר עם התאולוגיה הנוצרית, באומרם שְׁבִרֵאשִׁית יש חרון-אף גדול, וצריך לרצות את אותו חרון-אף. וזו הבעיה של הנצרות, זו בעיית "החטא הקדמון" שגורם לכך שאנחנו לא מסוגלים לפתור את בעיית האחוה, שהיא בעיית החוקה. והנה כאן המפגש, מה אומר יעקב? "אָחִי, אתם באים מהאין". והם עונים: "לא! אנחנו מארץ החרון-אף". אתם רואים איך המדרש מעניק חיים חדשים* לסיפור, הסיפור הזה, שהתרחש כפי שהוא התרחש, בעובדות ההיסטוריות שלו, לבעל משמעותו עברונו. והוא מנוסח בהיבט נצחי. לא אומר לכם זאת בלטינית, כי אני לא מצטט את שפינוזה. הוא [הסיפור] מנוסח ברמה של הבעייתיות הנצחית של האנושות. בסופו של דבר מתגבשות רק שתי עמדות בלבד: או העמדה שצריך לפתור את הבעיה המוסרית – 'האחוה', או עמדת המאגיה שמחייבת את המיתוס של החטא הקדמון.

אצחק אתכם כדי לשחרר את המתח: אף פעם לא הבנתי מדוע קוראי התנ"ך מתעקשים לומר שכל צרות העולם באות מזה שהאב קדמון שלנו, שהיה היצור החי הראשון עם האומץ להיות אדם - וזה לא היה פשוט! ישנה כפיות-טובה עצומה כלפי אדם הראשון – [כל הצרות העולם באו] משום שהוא אכל תפוח. מה זה הסיפור המטורף הזה?! אני לא בטוח אם אני ברור. מי מסוגל להעלות בדעתו דבר כזה?! מי זה הבורא השטני, המפלצתי, מפלצת, שהחליט לברוא עולם כזה, שבו מופיע יצור חי שיש לו האומץ להיות אדם, והנה הוא אוכל תפוח, ומתחילות כל הצרות של המיתולוגיה האוניברסלית. זו שטות ענקית! אני מקווה שאני ברור! במיוחד כשהכתוב לא ציין כלל שמדובר בתפוח! חיפשתי בתנ"כים הישנים בלטינית, ביוונית, אפילו בערבית חיפשתי. מצאתי בסוף משהו, זו השערה, המומחים יגידו לי אם זה מתקבל על הדעת...

[כמה תלמידים נכנסו באיחור לשיעור. מניטו פונה לתלמידים שאיחרו]: אתם יודעים שכתוב בהלכה שאסור לכרות אבר מיצור חי ולאכול אותו. להגיע באמצע שיעור תורה זה לכרות אבר מן החי ולאכול אותו. אבר מן החי. אני מקווה שזה ברור. אתם יודעים שכל היהודים הם משיחיים, הם מגיעים באיחור כמו המשיח [צחוק]

טוב אז כדי לחזור לנושא עכשיו, דיברתי על המאחרים, אז תראו את ההומור היהודי: בכל ראש השנה שהוא יום הציון של המאורע הזה מה עושים היהודים? לוקחים תפוח, טובלים אותו בדבש, ואוכלים. זה ההומור היהודי... אתם יודעים שבראש השנה יש ברכה על כל פרי שאוכלים והם אומרים על התפוח: "שיאבדו אויבנו" [צחוק] (משחק מילים בצרפתית)) וכדי שזה יהיה ברור, מוסיפים דבש [צחוק] (משחק מילים בצרפתית)) בואו נחזור לנושא.

אתם רואים את המיתוס של החטא הקדמון, שהוא הניגוד הגמור לכל תורת הנביאים. וצריך להבין בעברית מה כוונת התורה בזה, אבל זו בעיה אחרת של פרשנות. אדם הראשון אכל תפוח והעולם נראה כפי שהוא נראה!! מספיק לקרוא "לה-מונד" ** ותראו

* בדיחה, הרומזת לדיר של יש"ו, המוצג בכל כנסייה.

* מניטו השתמש במילה transfiguré - ביוונית Μεταμόρφωσις, מונח רווי משמעויות בנצרות – המצביעה על הפחת חיים חדשים, נעלים יותר, בדמות קיימת.

** עיתון צרפתי מפורסם.

איך העולם נראה. איזה אדם יכול להעלות בדעתו רעיון שכזה? אלו דורות של קוראי תנ"ך, שלא מודעים למה שיוצא להם מהפה. כל זה - זה: התאולוגיה, המיתולוגיה, הפילוסופיה של הרועים של האוניברסליות. בְּרֵאשִׁית, יש חרון אף גדול - וזה התפוח. וכדי לפתור את חרון האף הזה, כדי לרצות את "האל-חרון-אף", צריך ליישם את האוניברסליות של הרועים, ואז נסיר את האבן מעל פי הבאר. יעקב בא ואומר: על מה אתם מדברים?! אתם לא מכירים את משפחת אברהם? אף פעם לא שמעתם על שלום? והם עונים: כן אנחנו מכירים, זה קיים. ואז רחל מגיעה, וכיוון שיש אהבה בין רחל ליעקב, הוא מסיר את האבן מעל פי הבאר.

אתם רואים איזה אבן המדרש מסיר לנו מעל פי הבאר, בפשטות. היה מישהו שהיה שמח לשמוע את זה, זה האב דופואי ('מן-הבאר' בצרפתית) [צחוק]. בפשטות, טעינו במטרה! תראו את הבלבול: הנוצרים השליכו על סיפור התורה - שהבעיה היא באמת בעיית האחוה - השליכו סיפור מאגי על החרון-אף של העולם שמסביר את המצב הקיים. אבל מספיק לחשוב בצורה יסודית: מדוע האנושות נמצאת במציאות הקיימת מאז שקין הרג את הבל? פשוט - משום שבאופן תמידי קין הורג את הבל. לא מפני שהבורא כעס בגלל תפוח. אתם רואים את ההבדל? או באים מחרן, או באים מכנען. או שאנחנו יעקב הרועה העברי, או הרועים של האוניברסליות. מה יש ביניהם? מילה אחד של המדרש: "חרן". המקום של חרון-אפו של העולם. זה מה שמעסיק את רבני המדרש.

אני עוצר פה, יש לכם בטח כמה שאלות אחרת אני מודאג, זכות הדיבור שלכם.

קהל: האם מלכי-צדק היה בחרן?

מניטו: שוב?

קהל: האם מלכי-צדק היה בחרן?

מניטו: הוא היה חכם גדול

קהל: האם זה היה בחרן?

מניטו: לא זה לא היה בחרן.

קהל: איפה זה היה?

מניטו: זה היה בכנען, בשלם, בירושלים מלכי צדק. הוא היה הכהן גדול של שלם. המקום שבו מאוחר יותר העברים בנו את ירושלים.

קהל: אבל המפגש עם אברהם היה...

מניטו: בירושלים. וּמִלְכֵי צֶדֶק מְלֵךְ שְׁלָם (בראשית יד יח).

קהל: אגב אימו של מלך בבל, נבונאיד, הייתה כוהנת גדולה של חרן.

מניטו: אז הנה אתה רואה.

ואני חושב, בלי לתת שום שיפוט ערכי, אני מבין את החרדה הקיימת אצל המאמינים במיתוס החטא הקדמון, שמנסים להסביר את מצבו של העולם. כי אם לא, אפשר להפוך ל... - אני לא זוכר איך אומרים בצרפתית, משוגע לגמרי, לא, יש מילה אחרת - ליפול באבדון! משום מדובר בתנ"ך. הקב"ה ברא את העולם. איזה עולם הוא ברא? כיצד ייתכן שהעולם נמצא במצבו הנוכחי? אחזור לאברהם בהמשך. צריך לתת לזה הסבר! ההסבר של המיתוס היחיד, בכל המסורות, הוא: שְׁבָרֵאשִׁית יש חרון אף גדול. קצת צחקתי כשאמרתי ש"הכל בגלל תפוח" אבל - זה כאילו שהאל נשבע שבועה של משחך תפוחים

[משחק מילים בצרפתית] להשליך את עולמו בגיהנום בגלל תפוח אחד. צריך להיות שוטה כדי להמשיך לקרוא כך את התנ"ך!

אתם יודעים, זאת לא הייתה בדיחה כשאמרתי שבתנ"ך של הרבנות פירשו "פסוק סתום". בעצם, כאשר לומדים לעומק בבית המדרש, מההתחלה לא מבינים כלום בתנ"ך. צריך להבין שזה ספר תמוה! ואני נדהם לראות את להט האמונה של האנושות כולה המופנית כלפי ספר בלתי מובן! אתן לכם דוגמא שאני רגיל לצטט, כי הוא מופיע מיד בהתחלה. מההתחלה לא מבינים. הנה הפסוק הראשון: **בְּרֵאשִׁית בְּרָא אֱלֹהִים אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ** (בראשית א א) - אבל זה לא יכול להיות לא לפני הראשית ולא אחרי, לכן המילה "בראשית" מיותרת! אז קוראים פסוק לא נכון! זה לא מה שהפסוק רצה לומר! כי הפסוק לא יאמר דבר מובן מאלי. האם זה ברור מה שאני אומר? ולכן יש משמעות אחרת! ורש"י מתערב ומסביר מה זה אומר, בעזרת המדרש: שיש מטרה, יש כיוון, יש יעד אליו צריך להגיע, ישנה התחלה, ולכן יש גם יום הדין הגדול.²⁵ אבל מכיוון שמפחדים מזה, מפחדים לקרוא מה שכתוב, אז קוראים את זה ביוונית. ופסוק ב: **וְהָאָרֶץ הָיְתָה תְהוֹ וְנְהוֹ**. אציג בפניכם את התמיהה של ילד בתלמוד תורה: אם אנחנו במצב של תהו כשהקב"ה בורא את הארץ, איך העולם היה נראה אם זה לא היה אלוהים? אם זה לא היה הקב"ה, מסכנים, איפה היינו? האם שמים לב למה שקוראים?! הקב"ה ברא את העולם, ואנחנו במצב של תהו?! מה זה הסיפור המוזר הזה? ואומרים "טוב בסדר" וממשיכים. לא שמים לב למה שקוראים! והסיפור של צלע האדם, הכול נברא במסגרת של סיפור בלתי מובן. אבל מדהים, מרשים. ברגע שמגיעים ליצור הכי חשוב הרחם של כל התולדות האשה הראשונה, האם הראשונה, זה הופך לסיפור של משוגעים: האדם נכנס לחדר ניתוח, תרדמה - איך אומרים "תרדמה" בצרפתית? 'הרדמה' - ואז לוקחים אחת מצלעותיו ועושים ממנה אישה. מה זה הסיפור הזה? התלמוד מתערב כמובן, כדי לסדר את הדברים.²⁶

אספר לכם בדיחה של פורים. השיר הראשון ששר אדם הראשון כשהוא התעורר זה "כותל מערבי" (משחק מילים בצרפתית) [צחוק] לא, זו לא בדיחה. זה סיפור מטורף, וקוראים את זה עם אמונה אדוקה! אתם רואים למה המדרש חשוב [להסביר לנו] במה מדובר. אני פעם העזתי לספר בדיחת פורים (משחק מילים בצרפתית).

אז, בנוגע לאברהם, מה שחשוב, להבין מה אומר הכתוב ביחס לציביליזציה של בבל, שהרודן שלה היה נמרוד. שניהם מתקוממים - אברהם ונמרוד. נמרוד מתקומם בגלל מצב העולם, והוא בא בטענות אל הבורא הוא מורד בבורא. אברהם מתקומם בגלל מצב העולם, ומגייס את עצמו לטובת הפרויקט של הבורא כדי לתקן את העולם. ישנם שני נתיבים, ולא שלושה. או זה, או זה. ואברהם יפגוש את הרועה של רועי-האוניברסליות: מלכי-צדק, שיעביר לו את מקל הרועים.*

זו הבעיה: האוטופיה הנוצרית. זה בדיוק זה: לרצות את החרון אף של אלוהי הזעם, החטא הקדמון, על ידי ההתאספות של הכנסייה האקומנית והרומית של האוניברסל, וזה הופך להיות האימפריאליזם הנוצרי.²⁷ וזה כישלון מתמיד. אין לאוטופיה הזו שום אחיזה במציאות. מגיע רועה עברי אחד ומדבר על אהבת הרע, באמת, לא במישור המופשט, כי אם במציאות, והנה האבן עוברת מן הבאר. אגב, באמצעות מה מרווה האוניברסליות את צימאונה? במים התנ"כיים שאף אחד לא מבין! זו תעלומה, בשבילי. זו תעלומה. היה לי הזכות, המזל, להיוולד במשפחת רבנים שבה דיברו עברית. דיברתי

* למילה הצרפתית relais מספר משמעויות, ביניהן יש לציין תחנת ממסר והמקל שעובר במרוץ השליחים.

עברית עם הבקבוק, ואף פעם לא הבנתי את האדיקות** הזו של קוראי התנ"ך [שמדברים] בשפה אחרת מהעברית. והאמונה הזו אינה ניתנת לערעור - וזה לא מצדיק את הנוצרים - אתם לא מבינים עד כמה - והיו לי הרבה מאוד פגישות עם הכמרים הנוצרים - לאן מגיעה האמונה האדוקה שלהם בקריאתם את התנ"ך מתוך תרגום שגוי. ראיתי את ספרי הלימוד שלהם. יש הערות בצד, פסוקים מודגשים, מצטטים פסוקים בעל-פה. אני לא מעיז לומר להם: "תקראו אותו בעברית, תראו שזאת לא המשמעות!"

אני זוכר דבר אחד: בתנועות הנוער בתנועת הנוער היינו מובילים את כל "הצופים" הקטנים - אני הייתי ב'צופים', 'בני עקיבא' זה היה אותו דבר, 'השומר הצעיר' זה היה אותו דבר - שהיו שרים שירים בעברית, בלי להבין אותם, אבל עם אמונה יוצאת מן הכלל! אני זוכר - מבחינתי זו הייתה תעלומה! - אני זוכר צופה צעיר שהיה שר "כמו שכתוב בתורה..." אז שאלתי אותו: "מה המשמעות?" ענה לי: "כ-משה, כתוב בתורה" (צחוק).

טוב זהו, הנה זו הבעיה. אם יש שאלות, אשתדל להשיב.

קהל: השיטה שאתה מיישם, שכפי שאמרת בהקדמה, היא שיטתו של גורדין. מה מיוחד בה?

מניטו: הידיעות בחכמה האוניברסלית-הכללית של גורדין - ואני מדגיש: חכמה - הייתה כל כך גדולה, שהוא ידע לומר לנו למה תואמים דברי חכמי המדרש. כל זה מגורדין. מה זה חרון אפו של עולם? זה החטא הקדמון. התרגום הזה - זה בזכות גורדין. זאת אומרת שלא צריך להמציא על בסיס הסגנון הלשוני של דרשות המוסר הנוצריות האדוקות אלגוריות אמוניות. צריך לדעת מה קורה בעולם, ואת זה קוראים בחכמת האומות. אני מקווה שהייתי ברור.

קהל: האם זה חידוש של גורדין או...

מניטו: ממש לא.

קהל: ישנם עוד רבנים שהשתמשו בשיטה הזו?

מניטו: הרבנים שידעו לקרוא את המדרשים בעברית, ורכשו תרבות כללית, ברמה שאפשרה להם להבין למה התכוונו חכמי המדרש כאשר הם דיברו על "החטא הקדמון", בשפה שבה הם דיברו, ביחס לתרבות של זמנם!

אבל צריך אמפטיה ולא רק סימפטיה, בנוגע לדאגה של חכמי האומות, כדי להבין את הבעיות שלהם ולהבין מהו הדו-שיח שהתנהל בפגישה. והדו-שיח של אותו המפגש הוא כדלהלן: התורה אומרת שצריך ליישם את המוסר. איך אמר רבי עקיבא? "וְאֶהְבֶּתְּ לְרֵעֶךָ כְּמוֹךָ זה כלל גדול בתורה". רבי עקיבא - הוא לא אחד שמשתעשע בניסיונות לחדש חידושים של תלמודי תורה. רבי עקיבא, זה רבי עקיבא! והוא אומר שכל התורה - בפסוק אחד: וְאֶהְבֶּתְּ לְרֵעֶךָ כְּמוֹךָ. אבל איך כל התורה כולה נמצאת בפסוק הזה?! צריך לקרוא מחדש את סיפורם ההיסטורי של העברים: החיפוש אחר האחוה. זה כל ההיסטוריה האנושית מאדם הראשון ועד אברהם. והיא נכשלה, ונכשלת ונכשלת. והרועה העברי חושב רק על זה. הוא מתחיל לומר: "אחי, האם אתם מכירים את משפחת אברהם, והאם יש שלום?"

(מישהו מהקהל הצביע) רק רגע, חכו שאסיים, כי אתה תגרום לי לחשוב על משהו אחר, אבל כבר הגיעה השעה. אתה יודע, המקצוע שלי זה להיות מורה...

** בצרפתית ferveur

טוב, על מה רציתי לדבר? כן, כפי שציטטתי לכם את דברי הרב קוק: שבמשפחת אברהם, כדי להקביל את פני חברו אומרים: "שלום". בפעם הראשונה שקבוצות הסטודנטים היו מגיעות אל הרצי"ה קוק, השעה הראשונה של השיעור הייתה מוקדשת לפירוש המילה: "שלום". בין היתר הוא היה אומר לנו כך: בכל התרבויות מברכים אחד את השני, כל אחד לפי הסגנון שלו. אבל יש רק [תרבות] אחת שבה אומרים "שלום": משפחת אברהם. מדוע? למשל בצרפתית אומרים "יום טוב", ובלילה אומרים "לילה טוב". זה חשוב מאד שיהיה יום טוב, אבל זו לא הבעיה של העולם! הבעיה של העולם זה מלחמה או שלום! זו האחוה. בלטינית אומרים: "סלבה", בריאות טובה, "העיקר הבריאות", אבל זו לא הבעיה של העולם! הבעיה של העולם היא לא לקדם את הרפואה! בעיית העולם היא המלחמה והשלום! ויש רק אחד שהבין זאת באומות, הסופר שכתב "מלחמה ושלום" והוא...? טולסטוי.

וכל הסיפור המקראי הוא זה: איך להביא לידי כך שאחים יהיו אחים. והבעיה היא בין אחים, לא בין בני-דודים! זה לא בארצות הרחוקות, בלי האחים. אני זוכר שיחה עם אנדרה נהר הוא אמר: אל תגידו 'ואהבת לרעך כמוך' אלא תגידו: 'ואהבת לרחוק ממך כמוך'. הנחת היסוד שלו הייתה שמוכן מאליהם שאוהבים את הרע. אבל זה בדיוק להפך! זה היה בזמן הבעיות בקונגו, היהודים התמקדו בלאהוב את אנשי הקונגו. אבל הבעיה האמיתית היא בין אחים. וישנן שתי מצוות באותו הפרק, פרק יט של ספר ויקרא: ואהבת לו [הגר] כמוך.²⁸ אלו שני ציוויים שונים, שאין ביניהם כל קשר!

הנחת היסוד של התלמוד היא כזו: התנ"ך לא מגלה לנו דברים מובנים מאלהים. כל פעם שאני שומע תלמידים שאומרים לי: אה, כמה זה הגיוני עשרת הדיברות! למשל - מצוות כיבוד אב ואם. וזה לוקח לי שעות להסביר להם שזה בדיוק להפך! מכיוון שהתורה יודעת שלפי הטבע קיים עימות בין הורים וילדים, היא מחייבת לאהוב את ההורים. התורה יודעת שזה הפוך! וזה לא מובן מאליה, וזה לא רציונלי, זה הפוך! כאן זה אותו הדבר: בין הקרובים מתרחשים העימותים הכי גדולים וחוונו זאת באורסיי, וזה מגלה שהיינו קרובים באמת...

טוב, כן, זה התור שלך.

קהל: רציתי לשאול אותך למה ה"הפי אנד", הגעתה של רחל, באה עם ה...

מניטו: יפה מאוד, זו שאלה טובה. אסביר את השאלה, משום שזו רק ההתחלה, וזה לא מסתיים, זה יחזור עם יהודה ויוסף. רק בסוף, כאשר יוסף יאהב את אחיו, כשספר בראשית מסתיים, ההיסטוריה תוכל להתחיל. משום ש... כל ה... אני לא יודע אם נותר לי זמן, צריך לסיים עכשיו. כל הסיפור הוא סיפור של כישלון, שמגיע לידי פתרון רק בין יוסף ואחיו. וכאן זו ההתחלה: בני רחל ובני לאה נמצאים ביריבות קיצונית. זה העימות: יהודה-יוסף. ורק כאשר יהודה ויוסף מתפייסים, הבעיה שהתחילה עם קין והבל מסתיימת. וזאת הסיבה שאנו מצפים למשיח בן יוסף כדי לתקן את חטאו של קין. זה מתחיל עם קין ונגמר ביוסף.

רציתי לומר בקצרה, יש לנו כאן ויכוח גדול עם הנצרות: הנצרות מלמדת שהתכלית שצריכה לצאת אל הפועל היא - אהבת הרע. אבל הם באובססיה בגלל החטא הקדמון. זאת אומרת שיש חטא של אדם הראשון, והחטא של האדם השני. חטא אדם הראשון זה המרידה בקב"ה, "החטא הקדמון" בשפה הנוצרית. החטא של האדם השני זה בן אדם לחברו. וזאת הסיבה שאנחנו מצפים לבן דוד, משום שדוד כיפר על החטא הראשון. יש הרבה מקורות מאחורי נושא זה.²⁹ דוד הוא המלך הראשון שממליך את הקב"ה עלי אדמות. ולכן החטא של אדם הראשון תוקן, ואנו מצפים ל"בן-דוד" לצורך תיקון החטא השני. איך נקרא בנו של דוד? שלמה, איש השלום.³⁰ זה לא במקרה! הבן של דוד בא

לתקן את חטאו של קין, לא חטאו של אדם הראשון. החטא של אדם הראשון, ברמת הכלל, דוד הוא זה שמתקן אותו. והנוצרים לא מצליחים להבין את זה, הם נמצאים בפרה-היסטוריה של היהדות. זה מה שרציתי להסביר לפני-כן. כשאמרתי: שאולי יש כמה שרצו לומר שאנחנו בתקופה בה הנצרות מובילה את היהדות. אני לא מאמין בזה, אבל זו בעיה אחרת וצריך ללמוד זאת. אבל באמת, במונחים של "תאולוגיה קדושה" בכדי לדבר במונחים האלו, הנצרות היא פרה-היסטוריה של היהדות! הם עדיין בשלב האובססיה על חטאו של אדם הראשון! למרות שצריך לטפל בחטאו של האדם השני. ולדעתי ההיסטוריונים של העתיד, וכבר ההיסטוריונים של ההווה נדהמים לגלות שהאומות שנלחמו אחת בשנייה הכי הרבה - והמלחמה הייתה איומה - היו האומות של העולם הנוצרי! האומות של הנצרות, שהרימו על נס את המשפט: "ואהבת לרעך כמוך". אבל הנוצרים, המציאו את אומנות המלחמה הנוראה. אני עוצר כאן, צריך לגלות את זה. יש כאן משהו שלא מסתדר!

קהל: אני שמעתי שהתרגום הנכון הוא: "ואהבת עבור רעך" וזה שונה, בכל זאת.

מניטו: טוב מאוד, אולי שמעתם את זה ביום ראשון?

קהל: לא.

מניטו: כי זה מה שאמרתי בעברית. אבל זה לא משנה.

קהל: זה שונה.

מניטו: לא! זו בעיה אחרת. כאן רציתי להדגיש את סיסמא של 'אהבת הרע', אבל הפרשנות, אכן. איפה שמעת את הפירוש הזה?

קהל: לפני מספר שנים, מספר פעמים

מניטו: כן, גם זה בא מבית-הספר אורסיי. כי היה צריך להיות כתוב: "ואהבת לרעך כְּלֶךְ" אבל כתוב: "ואהבת לרעך כמוך"³¹

קהל: ברנהיים דיבר על זה.

מניטו: מי?

קהל: ברנהיים.

מניטו: כן, אז ברור לי מה המקור... פשוט ברנהיים יודע לקרוא עברית. טוב, אז כשאת מצטטת את ברנהיים, זה מספיק לי. יש שאלה אחת?

עקידת יצחק – שאלות על המדרש

קהל: אני אנסה לדבר יותר בקול.

מניטו: במהירות.

קהל: כן במהירות. כמובן ההרצאה שלך כרגיל, מבריקה, ונהננו מאוד, ובאתי לשאול, כי יש אצלי סוג של הסתייגות מהמדרש [באופן] כללי.

מניטו: תמשיך ככה! (צחוק). תמשיך.

קהל: בכמה מקומות ישנם דברים שקשה לקבלם.

מניטו : הכל קשה לקבל.

קהל : ישבנו ביחד, אתה ואני, כשאתה הגעת כדי לדבר עם אלי ויזל, והוא דיבר על הדו-שיח של הדיאלקטיקה בין השטן לאברהם. והמדרש אומר שהשטן אומר לאברהם: אתה תקריב את בנך? וזה בכורך, ומה עם הצאצאים? אבל כל זה לא מופיע במקרא!
מניטו : כן, כן. זה במקרא.

קהל : אם זה באמת היה כך, זה היה צריך להיות כתוב בתורה!

מניטו : הבנתי את השאלה. האם כולם הבינו? אנסה להשיב³². מי אמר לא? תשמעו, אענה: ראשית, הפסקתי אותך, כדי לומר שאין במדרש שום דבר [שהוא] מובן בפשטות. מי שאומר: "המדרש מובן מאליו" - תהיו בטוחים שהוא לא הבין כלום! זו ההגדרה של ההתגלות: מתגלה - רק מה שנסתר. התורה לא ניתנה לנו כדי לומר דברים פשוטים, כדי לומר דברים מובנים מאליהם, כדי לומר דברים שטחיים. אחד מרבותי לימד אותי שכאשר לא מבינים פסוק, צריך לבכות כדי להבין. הוא לא אמר: "אני הולך ללמוד", אלא "אני הולך לבכות", כי צריך לחטוף את המשמעות מתוך הפסוק. והבאתי לכם דוגמה עם הפסוק "בראשית ברא אלהים", ואני חוזר על זה: אין דבר במדרש שהוא ברור בקריאה ראשונית. צריך ללמוד!

אענה במשפט אחד או שניים, כדי לציין שיש תשובה לשאלתך: הפסוק שם מתחיל: וַיְהִי אַחֲרֵי הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה (בראשית כב א). המדרש מפרש: ויהי אחרי הדיבורים האלה - דברים. והמדרש שואל: הדברים של מי? ובתוך הרצף הלוגי של נסיונו של אברהם בין היתר אלו דברי השטן, שפונה לאברהם באומרו: אתה בטוח שזה הקב"ה שאמר לך להקריב את בנך האהוב? בכורך האהוב עליך? האם אתה - אברהם - מקבל זאת? הקב"ה שאסר קורבנות אדם, מבקש ממך להתנהג כמו עובדי האלילים! להקריב את בנך? והשטן צדק! זה השחזור היחיד. אחרי אלו דברים הקב"ה ניסה את אברהם? וישנן כמה תשובות במדרש. אחת מהן (בראשית רבה נה ג): אחרי דברי ישמעאל. ישמעאל היה אומר ליצחק: אני בנו של אברהם מלו אותי בגיל 13, במלוא הכרתי, בוגר ומחוסן... הסכמתי להיות בן של אברהם. אבל אתה - נולדת כך, אז תוכיח את עצמך! ויצחק עונה לו: אתה הקרבת איבר אחד ואני - אם הקב"ה מבקש את כולי - אני מוכן. ועם ישראל חייב להוכיח את עצמו בפני ישמעאל. משום שישמעאל דורש את ירושת אברהם. אל תחשבו שהמדרשים האלה סתמיים! ההיסטוריה שלנו מוטלת על הכף! במדרש - בנוגע לשטן - השטן צודק: איך יתכן שהמסר של כל התורה כולה, שהוא הפסקת התופעה של קורבנות-אדם, איך הקב"ה מנסה את אברהם כדי לבחון אם הוא מאמין, ועוד בגילו המתקדם, ולהקריב את בנו? זה סיפור מטורף! אז השטן צודק. ולא ציטטת את המשך המדרש. השטן אמר לאברהם: נראה לך שהקב"ה דיבר איתך. האמת היא שהשטן הוא זה שדיבר איתך! אני האל שדיבר איתך. וצריך להבין את כל זה. וכאן מופיע נושא: הדרמה של הזהות היהודית באברהם - ייצגתי מקודם את יצחק - זו העובדה שאברהם צריך להוכיח את עצמו! יש מדרש (סנהדרין פט ע"ב), במקביל לקטע הזה: הקב"ה אמר לשטן: "ראיתי בעולמי צדיק אחד וזה אברהם" והשטן שואל: מה זכותו? הוא היה זקן, עקר, ונתת לו ילד ואתה עוד רוצה שהוא לא יאהב אותך?! תנסה לדרוש ממנו את הילד הזה, ואז נראה אם הוא ממשך לאהוב אותך. אתם רואים - אנחנו חיים את כל זה בצורה חווייתית. אז אעצור כאן.

רק אסכם במשפט אחד: צריך קודם-כל לדעת לקרוא מה שחכמי המדרש אמרו, ולדעת שהם היו חכמים גדולים, ומחשבתם כללה את חכמת העולם. ולא בכדי אמרו את אותן ההארות, בדמות המדרשים, וניסחו אותם בצורה כזו, באופן שרק מי שמסוגל להבין - יבין. האחרים? זה לא בשבילם.

הערות

¹ פרופסור ארמנד אבקסיס, סופר ופילוסוף, שמנהל כיום את מרכז רש"י ללימודי יהדות בפר"ז, המקום שבו התקיימה שיעור זה.

² להרחבה נוספת בנושא לימוד המדרש אצל מניטו, ראו בספר 'סוד מדרש התולדות', חלק 1, בפרק: מבוא ללימוד המדרש, הנמצא באתר המכון: "...מתברר שיש שני ממדים בכל נבואה, והם מכונים בפי חז"ל "לשעתה ולדורות" - "לשעתה" בא לציין את ממד הפשט, כלומר, מה התורה באה לומר לאותו דור, כאשר דיבר הקב"ה עם משה רבנו. "ולדורות" בא לציין את הממד שהדרש בא לחשוף: מה התורה אומרת לנו במציאות שלנו, בהיסטוריה שלנו, על אודות הזהות שלנו. זהו ממד התורה שבעל פה. התורה שבעל פה היא גילוי לפי השעה, לפי צרכי הדור, של אותו התוכן שקיבלנו בהר סיני. צורך השעה הוא הגורם לגילוי-חדוש של אותה שעה. דרך הדרש, בכל דור, אנחנו ניצבים מול דיבור אלוקי, מול גילוי אלוקי, ועלינו מוטלת החובה להתפנות ולהקשיב לאותו דיבור, כפי שעשו כן בני ישראל בהר סיני. לכן כאשר בעלי המדרש לומדים פסוק, הם באים לגלות, לחשוף נושאים, משמעויות נוספות, מעבר לפשט הכתוב כפי שהבינו אותו בני דור ההתגלות, דרך הנביא. פשט זה הפך להיות בבחינת נסתר עבורנו עם הסתלקות הנבואה..."

³ אקוסמטי, מונח שמקורו מהשיטה הלימודית שהנהיג המתמטיקאי והפילוסוף היווני פיתגורס עם תלמידיו, משמש כיום בעיקר בעולם המוזיקה. משמעו הוא למידה או שמיעה של דבר ללא גישה ישירה למקור, כלומר היחס של השומע כלפי הדברים שהוא מקבל הוא מנותק מהמקור (מעובד על פי מספר מקורות מהאינטרנט).

⁴ להסבר על דרשות חז"ל על מילים שמקורן בלע"ז ראו ליקוטי מוהר"ן תורה ל"ג: "ובכל מה שמשלשל יותר ומתמצצם יותר למטה אלקותו מלובש שם במלבושים רבים יותר וזה שגילו חז"ל ופתחו לנו פתח שהמשכיל ידע ויבין שבכל הדברים גשמיים יש אלקותו וחיותו כמ"ש חז"ל מנחות ל"ד ע"ב: טט בכתפי שמים פת באפריקי שמים להודיע שבכל לשונות העכו"ם יש שם אלקותו המחיה אותה" ודברים דומים ב'לחם מן השמים' לחיד"א בפרשת ואתחנן: "ואני שמעתי מפה קדוש הרב המובהק מוריניו כמהר"א נחום ז"ל משם המקובלים דמאי דאמרו רז"ל הן בלשון יוני אחת וכיוצא דאמרו תיבה בלשון פרסי וכיוצא ודומה לזה לאו למימרא דתורתנו הקדושה דברה תורה בלשון ההוא אלא דתיבה זו לשון הקדש היא אך בכל לשון לקחו תיבות מלשון הקדש וכללו באותו לשון והם חיותם והתורה הכל בלשון הקדש ורז"ל הודיעונו שתיבה זו בלשון יוני וכדומה והיינו דאבותו לשון לקח תיבה זו מלשון הקדש" וראו עוד בשל"ה פסחים אות שמא (הוצאת יד רמ"ה)

⁵ ראו בתיקוני זוהר, תיקון ל"ה על פי גרסת הגר"א, וכן בעל הטורים על בראשית א פסוק א וכן ב'עשרה מאמרות' (רמ"ע מפאנו), מאמר המידות, מידה ג'.

⁶ להרחבה בנושא, ראו בתמלול ההקלטה 'מהפכת הזהות העברית', מפגש ראשון: "הייתה תקופה של הנבואה. אותה תקופה הסתיימה בחורבן בית ראשון. זה - פחות או יותר, סוף התקופה של העם העברי. מושג "יהודי" - לא היה קיים באותה תקופה. "יהודי" זה משהו אחר לגמרי, שאני רוצה להגדיר שוב, כדי שנבין במה מדובר: מושג "יהודי" יש לו - קודם כל, הגדרה סוציו-היסטורית: זה שבט יהודה, שהיא שלטה במלכות יהודה, ולכן השם של "יהודאי" או "יהודי" נאמר (בכמה נביאים אחרונים מוצאים אותו שם כבר) [המושג הזה] ניתן לאלו שהיו שייכים למלכות יהודה. אז מושג של צמצום של עם ישראל: זה אובדן עשרת השבטים, סיום הנבואה. ואז מתחיל מתחילה התקופה או... נאמר העידן של "גלות החל הזה" לפי מה שאומר הפסוק - שהזהות העברית נעלמה. חוץ מיוצא מן הכלל, יחידי סגולה, שהמשיכו להיות מאותה זהות העברית (שעוד לא הגדרתי אותה) אצל היהודים."

⁷ יתכן שהכוונה של הרב לתורה סד בליקוטי מוהר"ן. וראו עוד בתורה נ"ו: "יש שני הסתרות וכשהשם יתברך נסתר בהסתרה אחת גם כן קשה מאוד למצוא אך אף עלפי כן כשהוא נסתר בהסתרה אחת אפשר ליגע ולחתר עד שימצא אותו יתברך מאחר שידוע שהשם יתברך נסתר ממנו אבל כשהשם יתברך נסתר בהסתרה תוך הסתרה דהינו ההסתרה בעצמה נסתרת ממנו דהינו אינו יודע כלל שהשם יתברך נסתר ממנו אזי אי אפשר כלל למצוא אותו מאחר שאינו יודע כלל מהשם יתברך וזה בחינת ואנכי הסתר אסתיר דהינו שאסתיר ההסתרה שלא ידעו כלל שהשם יתברך נסתר"

⁸ "נפל וגלוי עינים" - פשוטו כתרגומו שאין נראה עליו אלא בלילה כשהוא שוכב ומדרשו כשהיה נגלה עליו לא היה בו כח לעמוד על רגליו ונופל על פניו לפי שהיה ערל ומאוס להיות נגלה עליו בקומה זקופה לפניו."

⁹ נושא ה'דיבור באמת' מוסבר ב'שערי דמעה' כרך 2, בפרק 'תפילות אבות תקנום': "השגת מדרגת הנבואה קשורה באופן ישיר להתנהלותו המוסרית של האדם. התנהגות מוסרית היא תנאי הכרחי, קמאי להשגת מדרגת הנבואה. אדם אמתי הוא קודם כול אדם מוסרי, שדובר אמת. אדם אמתי, התואם את מחשבת הבריאה, מדבר באמת, וכך הוא הנביא בישראל. לכן, בברכת ההפטרה, לפני שאנחנו מתחילים לקרוא קטע מדברי הנבואה הקשור לנושא מרכזי בפרשת השבוע, אנחנו מגדירים את הנביא כמי שמדבר באמת - "ורצה בדבריהם הנאמרים באמת". [10] זו מדרגתו הייחודית של הנביא. אנחנו, בני האדם הפשוטים, מוגדרים כחי המדבר. אבל אפשר לדבר לעתים דברים אמתיים וגם לעתים דברים לא כל כך אמתיים. זהו סימן שאנחנו עדיין לא במדרגתו האמתית, כי מדרגתנו האמתית היא להיות המדבר באמת. לא רק המדבר. לפי דברי הרמב"ם ב"שמונה פרקים", מדרגתו האמתית היא להיות נביא, משום שהנביא מגלה את הזהות האנושית האמתית, כפי שהיא כבר במחשבת הבריאה. [11] לכן הוא יכול להיפגש פנים בפנים עם השכינה."

¹⁰ להרחבה בנושא המפגש בין יעקב והרועים, ראו בספר 'סוד מדרש התולדות', חלק 7, בפרק: מפגש בבאר.

¹¹ השוו בראשית רבה פרשה ע סימן ה: "שלשה עדרי צאן, אלו שלש מלכויות... ונאספו שמה כל העדרים זו מלכות הרשעה"

¹² רש"י על הפסוק, על פי בראשית רבה פרשה ע סימן ח.

¹³ ראו בספר 'ישמח צדיק' לאריה לייבוש מאפטא, פיעטרקוב תרע"א, שער ז פרק ה: "והרי הוא אצלו כמין כנפים שבנשר להיות מנושא בהם".

¹⁴ ראו רש"י על הפסוק: "משנתבשר בשורה טובה שהובטח בשמירה נשא לבו את רגליו ונעשה קל ללכת", וכן פירושו של ר' יוסף בכור שור, מבעלי התוספות: "מאחר שהבטיחו הקדוש ברוך הוא, נראה לו כאילו פורח ונושא רגליו והלך בזריזות".

¹⁵ להרחבה על הקשר בין יצחק לבין קץ הגלות – השואה – ראו 'סוד מדרש התולדות' כרך ז, בפרק 'יעקב או ישראל': "יעקב ירא, לא רק בשבילו אלא ירא גם עבור צאצאיו וזה מתחיל להתגלות כבר בדור הבא, אצל בניו. הוא מבקש לפני מותו לגלות להם את אשר יקרה להם באחרית הימים: 'יִקְרָא יַעֲקֹב אֶל בְּנָיו וַיֹּאמֶר הֲאִסְפוּ וְאֵינְךָ לְכֶם אֶת אֲשֶׁר יִקְרָא אֶתְכֶם בְּאַחֲרֵית הַיָּמִים'. [46] אולם השכינה הסתלקה ממנו, ובמקום לגלות את קץ הימים הוא מצא עצמו מברך בלבד. יעקב אבינו שאל אז את בניו: שמא יש בכם חטא? [47] מסביר בעל הטורים על אתר: "אמר יעקב: שמא יש בכם חטא? אמרו לו: תדקדק בשמותינו ולא תמצא בהם אותיות חט. ואמר להם: גם אין בהם אותיות קץ!" [48] זו הבעיה. זו עלולה להיות הצרה. אין בבני יעקב כוח לשים קץ לגלות. אם כן, איך הם יכולים להיות ישראל? צריך להבין שכוח הקץ בא מיצחק וזהו סוד שמו "יצחק" - אותיות קץ חי. אין ליעקב כשלעצמו קץ. אם בניו רוצים לשים קץ לגלות, להיות ישראל, הם צריכים להתחבר ליצחק משום שגילוי הקץ בא בזכותו של יצחק. אם הם מבינים שיש להם שורש ביצחק, אזי יש להם גם כן שורש בקץ. ומה מיוחד ביצחק? הוא הצדיק של הארץ, ולכן בזכותו יש לנו אחיזה בארץ ישראל. הוא הצדיק של העולם הזה, ולכן בזכותו יש לנו סגור שיכול לסגור עלינו ביום הדין מול שרי אומות העולם"

¹⁶ השוו לנאמר על יצחק במסכת שבת, פט, ב: "הא קריבית נפשי קמד". ולפירושו של מניטו על כך ב'סוד מדרש התולדות' כרך 5 בפרק 'עקידת יצחק' – לפשוטו של מקרא: "הוא, ורק הוא, יכול לומר לקב"ה: אתה יכול לעשות כמוני. הסכמתי להיות הנעקד, הסכמתי לרסן את תוקף מידתי. מה שהסכמתי לעשות בהיסטוריה האנושית, אתה יכול לעשות במישור המטפיזי, האונטולוגי. אתה יכול להמתיק את הדין ולהפוך אותו לדין רפה. מי חוץ מן הצדיק של מידת הדין יכול לעלות טענה, דרישה כזו?"

¹⁷ ראו על כך בהרחבה במאמרו של מניטו "ויהי באחרית הימים" בספר 'מספד למשיח'.

¹⁸ ראו בראשית רבה שם: "שמשם שואבים רוח הקודש". וכן בזוהר, שמות קיד ב: "בגין דבאר דא לית ליה סוף יתיר עמוק הוא מדאורייתא דאתמר בה ורחבה מני ים וכבד דיליה מאן דשאבי מניה מיא איהו בלע כל מימין וכל חכמתין דעלמא כל שכן באר עצמו".

¹⁹ השוו בראשית רבה שם: "ונאספו שמה כל העדרים...שאלו היו ישראל חסרים עוד אחד לא היו מקבלים את התורה".

²⁰ לא מצאנו באברבנאל, אך מפורש בגבורות ה' למהר"ל פרק יט.

²¹ להרחבה בנושא, ראו בשיעורי מניטו על בראשית רבה, שיעור 1, בספר 'סוד מדרש התולדות', חלק 1, בפרק: מור כשדים להר המוריה, וכן בשערי אורה, שיעור 33, הנמצאים באתר המכון: ודווקא הפסוק מגדיר את אברהם כאברהם העברי, הוא חוזר לשורשים שלו, זה מה שצריך לזכור, זה הטעות של ההיסטוריונים, מראים את אברהם אבינו כאיזה מן בגדדי מאור כשדים, איזה בבלי שבא ממסופוטמיה. מה זה אברהם העברי, מאיפה הוא יוצא? למה הוא שינד לארץ ישראל? כי זה ארץ העברים, לפי המקרא. למה הוא יודע לאן לחזור? כשעזב אור כשדים וילך ארצה כנען, לפני 'לך לך'. וכהקב"ה אומר "אל הארץ אשר אראך", הפסוק ממשיך (אומר): "ויצאו אתם מאור כשדים ללכת ארצה כנען. מאיפה ידעו? הם חוזרים הביתה. הוא עברי באור כשדים, ולכן רש"י מדייק: "וממולדתך" זה אור כשדים, "מבית אביך" זה חרן.

²² רש"י על בראשית יא לב.

²³ לא מצאנו, אך ראו תוספות במסכת עבודה זרה, דף י, ב, על אנטונינוס ורבי (שנמשלו במדרש ליעקב ועשיו) שינקו מאותו שד, על פי מדרש בראשית רבתי פרשת וירא פרק כ.

²⁴ להרחבה נוספת בנושא, חפשו: 'אהבת הזולת', בערוץ היוטיוב של מכון מניטו.

²⁵ רש"י, שם: בראשית ברא - אין המקרא הזה אומר אלא דרשני, כמו שדרשוהו רבותינו ז"ל: בשביל התורה שנקראת "ראשית דרכו" (משלי ח, כב), ובשביל ישראל שנקראו "ראשית תבואתו" (ירמיהו ב, ג).

²⁶ להרחבה בנושא, ראו בשיעורי מניטו על שערי אורה, שיעור 21, וכן בשיעורי על כתבי הראי"ה, שיעור 5: "אולי נחזור אל התחלת המקרא: בְּרֵאשִׁית בָּרָא אֱלֹהִים אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ מִיַּד הַפְּסוּק מִמְשִׁיךְ: וְהָאָרֶץ הִיְתָה תְהוֹ וְנָהוּ, והשמיים איפה הם?! אז זה קשור לעניין של 'שבירת הכלים'. וְהָאָרֶץ הִיְתָה תְהוֹ וְנָהוּ זו התוצאה של 'שבירת הכלים' של אותן המידות שנקראות- שְׁמַיִם מְחֻסְדֵי יְסוּד. תְהוֹ וְנָהוּ ז"א, תְהוֹ וְנָהוּ התוצאה של השבירה של הכלים האלה, שלא היה להם אחיזה בעולם. זה מובן? אז האורות חזרו למעלה, לכן זה פשט הפסוק, לפי האר"י ז"ל- וְהָאָרֶץ הִיְתָה תְהוֹ וְנָהוּ, זה תוצאה של 'שבירת הכלים'²⁶. בא אברהם והחזיר את הכלי של מידת החסד, אז האור של חסד ירד לעולם. והוא, איך אומרים? נכון מהעולם שלנו. בא יצחק והחזיר את כלי ה'גבורה', בא יעקב והחזיר את כלי ה'תפארת' בְיָמֵי הַשְּׁמַיִם עַל הָאָרֶץ וכן הלאה... ולכן, האבות החזירו את השמיים על הארץ, על הארץ. לפי סוד הפסוק בְיָמֵי הַשְּׁמַיִם עַל הָאָרֶץ.²⁶

אבינו תיקן את כלי החסד, האורות דחסד חזרו, וכן הלאה, יצחק גבורה וכן הלאה.

²⁷ ועידה נוצרית כלל-עולמית נקראת 'ועידה אקומנית'.

²⁸ ויקרא יט יח: "וְאֶהְבֶּתָּ לְרֵעֶךָ כְּמוֹךָ". ויקרא יט לד: "כְּאֶזְרַח מִכֶּם יִהְיֶה לְכֶם הַגֵּר הַגֵּר אֲתִכֶּם, וְאֶהְבֶּתָּ לוֹ כְּמוֹךָ-- כִּי-גֵרִים הִיְתֶם, בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם, אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם."

²⁹ להרחבה בנושא, ראו בשיעורי הרב על שערי אורה, שיעור מספר 32: "פה, יש נושא חשוב מאוד. לפי הקבלה: תיקון העולם זה תיקון של חטאו של קין, זה ההבדל שיש בין המשחיות שלנו ושל הנוצרים. כי הנוצרים, הם עוד קשורים לתיקון חטא אדם הראשון. ולפי התורה, חטא אדם הראשון קיבל את תיקונו בדוד המלך, בבחינת כלל.

בבחינת יחיד צריך עוד לתקן את חטא אדם הראשון לכל אחד ואחד. אבל בבחינת כלל העולם, דוד המלך תיקן את חטא אדם הראשון. רוצים את ההסבר? מה הייתה ההגדרה של חטא אדם הראשון? הוא מרד נגד מלכותו יתברך. דוד המלך, הוא המלך הראשון שהמליך הקב"ה עליו אדמות. עם דוד המלך, הקב"ה הוא המלך. [אברהם:] אברהם זה התחלה שקרא לו אדון, אבל מלך, זה מלכות, זה דוד. ויש בשל"ה שתי הדעות, זה לא מחלוקת. אברהם, זה התחלה של התיקון אבל התיקון עצמו זה דוד המלך, ולכן אנחנו מחכים את בן דוד. דוד המלך, הוא היה, הוא עצמו משיח בן יוסף. אנחנו מחכים את בן דוד שהוא משיח בן דוד. ולכן התיקון שצריך ה'בן דוד' לתקן זה חטאו של קין, זה לא חטאו של אדם הראשון. ו'הבן דוד' הראשון דווקא נקרא שלמה, שלמה המלך שהוא הקהלת, פשוטו כמשמעו. ולכן הנוצרים מדברים על "ואהבת לרעך כמוך" אבל כל הכוונות שלהם, זה התיקון של חטא של אדם הראשון. אתם רואים את הפער שיש בין שתי הגישות האלו. לפי התורה, אין כל כך דאגה לתיקון חטא אדם הראשון - אני לא אומר שזה כבר גמר התיקון - אבל התיקון נעשה, לא עד גמר התיקון אבל התיקון נעשה, דרך דוד המלך. והעיקר זה עניין קין והבל, ולכן העיקר זה יוסף ויהודה [הרב אמר שדוד הוא בבחינת משיח בן יוסף]? כן, זה לפי הקבלה, הוא היה משיח בן יוסף, דהיינו הוא תיקן את המשימה של יוסף, לא רק אחווה, המלכות. הוא הצליח איפה ששאל נכשל. אם הדורות היו כתיקונו, שאל היה משיח בן יוסף ודוד משיח בן יהודה, נאמר. "ספר 'סוד מדרש התולדות' חלק 1, בפרק: אברם הוא אברהם: "המילה "תולדות" מופיעה י"ג פעמים בתי"ך והיא תמיד כתובה בכתב חסר [4], חוץ מן המופע הראשון 'אֵלֶּה תּוֹלְדוֹת הַשָּׁמַיִם וְהָאָרֶץ בְּהַבְרִיאַת אֱדֵם יִצְחָק וְהָיָה אֵלֶּיּוֹם אֶרֶץ וְשָׁמַיִם' [5] והמופע האחרון 'וְאֵלֶּה תּוֹלְדוֹת פְּרָחַץ פְּרָחַץ הַזֵּייד אֶת הַצְּרוּי' [6] הפותח את תולדות דוד המלך, בסוף מגילת רות. במהלך ההיסטוריה נמצאת האנושות במאמץ מתמיד להוליד את בן דוד, והתורה חושפת את השינויים העיקריים שחלים בזהות האנושית, החל מאדם הראשון, דרך נח, שם, עֵבֶר, אברהם, יצחק ויעקב עד שיעקב מקבל את השם ישראל. בכל שלב ושלב שופט הקב"ה את המהלך שהביא לידי אותו שינוי כדי לקבוע אם השינוי חיובי, המקדם אותנו לקראת הולדת הבן אדם, אם כישלון, מבוי סתום, או חזרה לאחור. המושג "תולדות" טומן בתוכו את רעיון ה**בירור**. הבירור נעשה בכל שלב ושלב כדי לזהות דרך מי עוברת הזהות המתאימה יותר למחשבת הבורא, המתקדמת באמת לקראת הולדת המשיח, כסמל של אותו "בן אדם" אמתי. זהות שמתבררת כקרובה בלבד לזהות המובחרת יותר, המבוררת יותר, המתאימה יותר למחשבת הבורא, שבאותה נקודת זמן פוסלת את עצמה ואינה יכולה עוד להוליד את אותו "בן אדם". כך קורה עם אברהם ולוט, עם יצחק וישמעאל ועם יעקב ועשו.

³⁰ ראו 'אגרא דכלא' על הפסוק: "ויקרא אלהים לרקיע שמים": "סי"ת כל הפסוק עם הכולל בגימטריא השם כד"ת הכתוב על מצחו של משיח בן דוד וכן הוא בגימטריא משיח" ב"ן דו"ד יעויין סודו בצינוי הובא בילקוט ראובני והוא המבטל הקליפה הנקרא ריב כנודע למעיין שם ולהיות כי ביום זה נברא מחלוקת נרמז זה השם לבטל הריב שלא לשם שמים והוא בגימטריא משיח בן דוד הנכתב על מצחו כי אז יהיה שלום בכל הברואים וגר זאב עם כבש וכו' כמ"ש בתרגום שני במגילת אסתר א ב ונרמז זה בפסוק בסי"ת כי למנין משיח בן דוד נחסר עדיין הכולל לרמז החסרון שיתמהמה להיות עדיין כללות ישראל יחד באהבה ושלוש ובהשתלם הכולל אזי יהיה משיח בן דוד במהרה בימינו נזכה לראותו אמן וכן שלמה כשישב על כסא השם היה על מעלות הכסא זאב עם כבש ונמר עם גדי וכו'".

וראו עוד הסבר רחב על תפקידו של דוד המלך בהשלמת תיקון חטא אדם הראשון ועל כך שהשלמת התיקון – עוון שנאת חנם – תהיה על ידי המשיח, בפירושו של ר' יצחק אייזיק חבר להגדה של פסח – 'היד החזקה' (מוה"ק תשע"ב) עמודים 44-46.

³¹ ראו בהרחבה בשיעור 'מקורות על התשובה' באתר המכון: "זה נכלל קצת במילה כמוך של "ואהבת לרעך כמוך". מכיוון שלפי הפשט היה צריך לומר: ואהבת לרעך כלך. כן. אהוב ל... ואהבת ל... רעך. היה צריך לומר כלך, כיוון שאמר כמוך, אז יש הרבה דרשות שמסבירים מכיוון שהוא – כמוך! כפי שהתחלתי להסביר בהתחלה, ולכן צריך להבין שיש לי חובה לאהוב את הזולת כפי שאני אוהב אותי. זה הממד של בין אדם לעצמו.... לכן אם אתה מדבר על שלום שבין אדם לעצמו לעניין, להיות שלם עם עצמו זה עניין... אם לא, זה מה שנקרא שנאה עצמית. כן? לא לשנא את עצמו. לאהוב את עצמו. אולי אני אפרש את זה בנימה חסידית קצת. כל אחד ואחד צריך לומר: אני לא יודע מה הערך שלי. זה אני לא יודע. אבל אני יכול לסמוך על הבורא שהוא יודע מה הערך שלי מכיוון שברא אותי. לכן מצווה עלי לאהוב את עצמי. מכיוון שהבורא גזר לברוא אותי, הוא בחר בי. זה מובן כן? לא ניפול בגאוה של [צחוק] הגאוה אבל ברור שיש סיבה, ולכן זה מצווה לאהוב את עצמו. אם אני לא אוהב את עצמי, אני לא יכול לאהוב את הזולת. זה הפשט של "ואהבת לרעך כמוך" זה מובן? והניסיון נותן, וזה כל הרופאים... רופאי הנפש וכל הרבנים יודעים את זה. מי שיש לו טינה ושנאה כלפי הזולת, זה מתחיל בעצמו. יש ביטוי בגמרא שמסביר את זה: "פוסל במומו פוסל" [5]. זה ידוע. זה הבסיס של כל הפסיכואנליזה. כן, זה ברור. לכן צריך להיזהר בלשון הרע. מי שמדבר לשון הרע הוא מגלה את התכונות שלו. כי מה שהוא רואה בעמיתו, זה מה שיש בפנים".

³² מניטו הרחיב על כך במספר מקומות וראו במיוחד ב'סוד מדרש התולדות' כרך 5 בפרק 'הרהורי דברים'.